

ПАРАЎНАННЕ СПЕКТРАЎ ЛЕКСІЧНЫХ АСАЦЫЯЦЫЙ НЕКАТОРЫХ СЛОЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Сярод разнастайных метадаў даследавання семантыкі на працягу апошніх гадоў значнае месца займаюць псіхалінгвістычныя метадыкі даследавання семантыкі слова; адна з іх – псіхалінгвістычны асацыятыўны эксперымент. Асацыятыўныя эксперыменты могуць быць накіраванымі (эксперыментаў патрабуе ад інфармантаў ажыццяўлення пэўнай спецыфічнай аперацыі з зыходным лексічным матэрыялам) і свабоднымі (ад інфармантаў патрабуецца фіксацыя любых вербальных рэакцый на словы-стымулы, часцей за ўсё – па адной рэакцыі на адзін стымул)¹. Слоўнікі асацыятыўных норм, якія складаюцца па выніках псіхалінгвістычных эксперыментаў на свабоднае асацыяванне, звычайна абагульняюць адказы ад 500 да 1000 інфармантаў і выклікаюць цікавасць перш за ўсё з пункту гледжання матэрыялу, атрыманага пры непасрэдным звароце да моўнай інтуіцыі носьбітаў мовы. У сваю чаргу, двух- і шматмоўныя асацыятыўныя слоўнікі даюць магчымасць супастаўлення колькаснага і якаснага складу, пабудовы асацыятыўных палёў пэўнай часткі моўных адзінак у межах розных моўных сістэм. На матэрыял, абагульнены ў “Беларуска-рускім асацыятыўным слоўніку”², і абапіраецца дадзены артыкул.

Безумоўна, той факт, што прызначаныя для даследавання мовы (беларуская і руская) з’яўляюцца блізкароднаснымі (належаць да адной групы ўсходнеславянскіх моў), не мог не знайсці адлюстравання ў выніках эксперымента. Так, ёсць пэўная група стымулаў (*галодны – голодный, калодзеж – колодец, леў – лев* і інш.), якія падчас правядзення эксперымента выклікалі практычна аднолькавыя рэакцыі, аб’яднаныя ў асацыятыўныя палі са структурай, вельмі падобнай да структуры поля адпаведнага стымулу ў другой мове. У якасці прыкладу мэтазгодна разгледзець пару стымулаў *галодны – голодный*. Тут і далей будуць разглядацца вербальныя рэакцыі, якія сустракаліся сярод адказаў інфармантаў 5 і больш разоў і атрымалі ў межах нашага даследавання назву “ўстойлівыя асацыяцыі”; лічба 5 адпавядае аднаму працэнтну ўдзельнікаў асацыятыўнага эксперымента (нагадаем, што інфармантамі ў пераважнай большасці з’яўляліся студэнты Магілёўскага машынабудаўнічага інстытута, Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта і Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, дзе і праходзіла асноўная частка анкетавання).

На названыя стымулы ў ходзе апытання былі атрыманы наступныя адказы інфармантаў:

галодны (82 % агульнай колькасці адказаў – устойлівыя асацыяцыі):
воўк – 149; *ежа* – 49; *звер* – 37; *чалавек* – 36; *студэнт* – 35; *сабака* – 28; *есці* – 23; *сыты* – 14; *год* – 8; *бедны*, *злы*, *страўнік* – 7; *бомж* – 6; *кот* – 5;

голодный (80 % агульнай колькасці адказаў – устойлівыя асацыяцыі):
волок – 148; *еда* – 43; *зверь* – 35; *человек* – 34; *студент* – 28; *есть*, *сытый* – 13; *бомж*, *злой* – 12; *желудок*, *собака* – 9; *пёс* – 8; *я* – 7; *год*, *нищий*, *пища* – 6; *лев*, *ребёнок* – 5.

Як мы бачым, найбольш частыя асацыяцыі супадаюць нават па частаце рэагавання на стымул, і словы *галодны* (бел. мова) і *голодный* (руск. мова) маюць практычна ідэнтычную асацыятыўную структуру.

Але ў межах дадзенага артыкула найбольшую цікавасць выклікае тая частка вербальнага матэрыялу, на якую падчас правядзення эксперымента інфарманты ў межах беларускай і рускай моўных сістэм рэагавалі з яўнымі адрозненнямі. Разгледзім некалькі пар такіх слоў.

На стымулы *агульны* і *общий* былі атрыманы наступныя адказы:

агульны: *сшытак* – 150; *сход* – 37; *для ўсіх* – 17; *дом* – 13; *назоўнік, наш, уласны* – 11; *вынік* – 9; *вялікі, мой* – 8; *мір, справа, усе* – 7; *адказ, закон, клас, погляд, прадмет, усё* – 5;

общий. дом – 57; *ничей* – 32; *всех* – 31; *котёл* – 20; *стол* – 19; *тетрадь* – 18; *наш. язык* – 15; *вагон, общежитие, туалет* – 11; *мой* – 9; *друг, коммунизм* – 8; *долг, курс* – 7; *интерес, мир* – 6; *закон, класс, план, совместный, транспорт* – 5.

Адразу выяўляюцца пэўныя адрозненні ў асацыятыўных палях міжмоўных эквівалентаў. Самая частая рэакцыя *сшытак* (бел., 150) сярод адказаў у рускай частцы эксперымента (*тетрадь*) сустракаецца 18 разоў і займае 6-е месца па частаце ўжывання; самая частая рэакцыя *дом* (руск., 57) сярод беларускіх адказаў сустракаецца 13 разоў (4-е месца). Калі пад колькаснымі адрозненнямі спектра асацыяцый разумець несупадзенне ўдзельнай вагі асацыятаў–міджмоўных эквівалентаў сярод адказаў, а пад якаснымі – наяўнасць безэквівалентных рэакцый, то для дадзенай пары стымулаў мы можам гаварыць і пра адзін, і пра другі від адрозненняў. Так, сярод устойлівых беларускіх асацыяцый прысутнічаюць *сход, назоўнік, уласны, вынік, вялікі, справа, адказ, погляд, прадмет*, а сярод рускіх – *ничей, котёл, стол, язык, вагон, общежитие, туалет, друг, коммунизм, долг, курс, интерес, план, совместный, транспорт*, якія не маюць адпаведнікаў сярод рэакцый на парны стымул.

Адзначым, што міжмоўныя пары стымулаў, асацыятыўныя палі якіх характарызуюцца выключна колькаснымі ці выключна якаснымі адрозненнямі, у “Беларуска-рускім асацыятыўным слоўніку” практычна не сустракаюцца. Больш карэктна гаварыць пра адносную перавагу колькасных ці якасных адрозненняў. Так, у змешчаных ніжэй спектрах лексічных асацыяцый на стымулы *напрамак* і *направление* назіраюцца істотныя адрозненні ў частаце ўжывання эквівалентных рэакцый (зноў жа пры наяўнасці якасных несупадзенняў), а ў спектрах асацыяцый на стымулы *павольны* і *медленный* прыцягваюць увагу адрозненні перш за ўсё якасныя:

напрамак: *дарога* – 83; *шлях* – 42; *прама* – 22; *рух* – 21; *ісці* – 19; *мінскі* – 16; *свету, стрэлка* – 15; *прамы* – 13; *ехаць, улева* – 10; *туды, уперад* – 8; *верны, рухацца* – 7; *жыццё, знак, Мінск* – 6; *доўгі, машына, шаша* – 5;

направление: движение – 105; *вектор* – 43; *стрелка* – 36; *ветер* – 29; *путь* – 28; *вперёд* – 21; *дорога* – 18; *север* – 17; *прямо* – 11; *указатель* – 10; *к врачу, цель, юг* – 7; *больница, двигаются, знак, работа* – 6; *идти, музыка* – 5;

павольны: *рух* – 64; *вецер* – 57; *чалавек* – 33; *час* – 25; *крок* – 21; *бег* – 19; *ціхі* – 18; *ход* – 16; *паходка, хада* – 13; *хуткі* – 12; *ісці* – 10; *шлях* – 9; *рака* – 8; *ветрык* – 7; *тэмп* – 6; *лянівы, свабодны, чарапаха* – 5;

медленный: *танец* – 74; *чарапаха* – 73; *человек* – 32; *поезд* – 29; *быстрый, тормоз* – 18; *улитка* – 15; *темп* – 13; *ход* – 10; *вальс, путь* – 7; *день, машина* – 6; *бег* – 5.

Пэўную цікавасць выклікаюць таксама рэакцыі на словы, чые ўнутраныя семантычныя структуры ў розных мовах не супадаюць (параўн.: *месяц* – *месяц, загадаць* – *приказать* і інш.). Разгледзім, напрыклад, пару стымулаў *загадаць* – *приказать*:

загадаць: *загадка* – 101; *жаданне* – 66; *мара* – 27; *зрабіць* – 24; *выканаць* – 19; *прыказ* – 14; *загад* – 13; *начальнік, справа* – 9; *думка, задача, карты* – 8; *выконваць, камандзір* – 5;

приказать: *заставіць* – 26; *выполнить* – 22; *сделать* – 21; *солдат* – 18; *убіць* – 17; *командир* – 15; *армия, начальник* – 14; *исполнить* – 11; *команда, крик* – 10; *строго* – 9; *власть, приказ* – 8; *указ, унизиць* – 6; *генерал, крикнуть, насилие, плохо, уйти, указать, уничтожить* – 5.

Як мы бачым, некаторыя з вербальных рэакцый інфармантаў (бел. *выканаць, загад, начальнік, камандзір*; руск. *выполнить, командир, начальник, приказ* і інш.) сведчаць пра тое, што частка носьбітаў беларускай і рускай моў у якасці асноўнага значэння слова (якое фактычна і высвятляецца праз рэалізацыю менавіта адной, першай асацыяцыі на слова-стымул) выбіраюць “аддаць загад, распарадзіцца”. Наяўнасць жа ў беларускай мове амоніма са значэннем “прапанаваць для разгадкі” ці “здумаць што-небудзь, трымаючы ў памяці або варожачы” (параўн. руск.: *загадать*) прыводзіць да таго, што каля паловы інфармантаў рэагуюць менавіта на гэта значэнне; так, тры самыя частыя вербальныя рэакцыі ўдзельнікаў беларускай часткі эксперымента – *загадка, жаданне, мара* – складаюць амаль 40 % агульнай колькасці адказаў.

Звернем увагу на яшчэ адну пару стымулаў: *горкі і горький*.

горкі: *перац* – 62; *смак* – 38; *салодкі* – 34; *яблык* – 29; *лес* – 21; *горад* – 17; *агурок* – 16; *нясмачны* – 13; *гарэлка* – 12; *палын, хлеб* – 11; *лес* – 10; *лімон, мёд* – 9; *дым* – 7; *катацца* – 6; *гарчыца, лекі, непрыемны, санкі* – 5;

горький: *вкус* – 73; *перец* – 65; *сладкий* – 22; *писатель* – 21; *мёд* – 19; *опыт* – 18; *водка* – 17; *невкусный* – 16; *плод* – 15; *горчица* – 14; *лук, Максим, огурец* – 11; *правда, яд* – 10; *сок, хрен* – 9; *лекарство, поцелуй* – 8; *полынь* – 7; *хлеб* – 6; *доля, дым, напиток, слёзы* – 5.

Мы бачым, што большасць асацыяцый, у тым ліку і найбольш частых, сведчаць пра тоеснасць значэнняў прыведзенай пары слоў для носьбітаў беларускай і рускай моў. Асноўныя адрозненні, якія назіраюцца ў спектрах асацыяцый на азначаныя стымулы, маюць хутчэй колькасны характар; аднак некаторыя цікавыя якасныя адрозненні таксама маюць месца (што, пэўна, выклікаецца існаваннем шэрага слоў з аманімічнымі адносінамі: бел. прыметнік *горкі* – бел. назоўнік *горкі* – бел. тапонім *Горкі* – бел. антрапонім *Горкі* – руск. прыметнік *горький* – руск. назоўнік *горки* – руск. тапонімы *Горки і Горький* – руск. антрапонім *Горький*). Па-першае, гэта сведкі рэалізацыі значэння «ўзвышшы на мясцовасці» ў межах беларускай моўнай сістэмы: *лес, катацца, санкі*. Па-другое, гэта рэакцыя *горад* (бел., 17 адказаў), якая не сустракаецца сярод адказаў рускамоўных інфармантаў (параўн. бел.: *горкі* і руск. *горки*). І, нарэшце, рэакцыі *писатель* і *Максим*, якія ў рускай частцы слоўніка займаюць сумарна каля 6 % агульнай колькасці адказаў, а ў беларускай – адсутнічаюць сярод устойлівых асацыяцый. Апошняя звязана з асаблівасцю паводзін рэмінісцэнтных асацыяцый. Нават для блізкароднасных моў, такіх як руская і беларуская ў адносінах білінгвізму на тэрыторыі Беларусі, мае значэнне моўная сістэма, да якой належаць слова-стымул і слова-асацыят, для таго, каб яны аказаліся звязанымі паміж сабой падчас асацыявання. Інакш кажучы, значная частка рэмінісцэнтных асацыяцый нібыта “надыктоўваецца” мовай як часткай сацыяльна-культурнага асяроддзя. Пэўна, гэта сведчыць аб тым, што для беларуска-рускіх білінгваў нават блізкія ці тоесныя міжмоўныя эквіваленты з’яўляюцца адносна самастойнымі словамі (кожнае – у сваім асяроддзі), а не звычайнымі “перакладамі” слова з адной мовы на другую. Пацвярджаюць гэта факты, зафіксаваныя ў нашым слоўніку. Так, на стымул *зорка* (руск. *звезда*) самай частай рэакцыяй (105 адказаў) з’явілася слова *Венера*, якое сярод устойлівых асацыяцый рускамоўных інфармантаў наогул не сустрэлася; у той жа час трэцяя па частаце руская асацыяцыя *солнце* (у тым ліку некалькі адказаў *по имени Солнце*) не сустракаецца сярод адказаў у беларускай частцы эксперымента. Таксама – параўн. рэакцыя *тайд* (19 адказаў) на рускі стымул *чистота* і адсутнасць эквівалентнай рэакцыі на беларускі стымул *чысціня*; нагадаем, што рэклама гэтага пральнага парашку ідзе па тэлебачанні менавіта на рускай мове.

Падобная сітуацыя назіраецца і ў рэагаванні на словы, якія адлюстроўваюць грамадска-палітычную рэчаіснасць на тэрыторыі распаўсюджвання мовы. Гэта добра ілюструецца асаблівасцямі рэагавання на стымулы *грамадзянін* і *гражданин*: калі на азначаны стымул каля 6 % беларускамоўных інфармантаў прывялі рэакцыю *Беларусь*, гэта ж рэакцыя ў рускіх анкетах складала толькі 3 % агульнай колькасці адказаў (у два разы менш), таксама прыкладна ў два разы часцей за рускую частку слоўніка ў беларускай сустракаецца рэакцыя *беларус*. У той жа час руская асацыяцыя *СССР* (7 % агульнай колькасці адказаў) сярод устойлівых асацыяцый беларускамоўных інфармантаў не сустракаецца. Аднак адрозненні ў рэагаванні, нават істотныя, не парушаюць сэнсавага адзінства (падабенства) эквівалентных слоў-стымулаў у розных мовах. Так, мы бачым, што 4 найбольш частыя рэакцыі на стымулы *грамадзянін* і *гражданин*, сумарная колькасць якіх у межах кожнай з моў набліжаецца да паловы ўсіх адказаў, маюць толькі нязначныя несупадзенні частотнасці:

грамадзянін: чалавек – 105; *рэспубліка* – 44; *дзяржава, краіна* – 40;

гражданин: человек – 109; *страна* – 51; *республика* – 40; *государство* – 36.

Такім чынам, праведзены эксперымент пацвярджае пэўную спецыфіку кожнай з моўных сістэм (рускай і беларускай), адлюстроўваючы агульныя і своеасаблівыя рысы іх функцыяніравання ў свядомасці носьбітаў мовы.

¹ Гл.: Клименко А. П., Титова Л. Н. Направленные ассоциативные эксперименты. С. 64–70; Титова Л. Н. Свободный ассоциативный эксперимент. Ассоциативные словари С. 56–64 // Методы изучения лексики / Под ред. А. Е. Супруна. Мн., 1975.

² Папейко А. А. Новый ассоциативный словарь: принцип построения и предполагаемая проблематика // *Vocabulum et vocabularium*: Сб. науч. тр. по лексикографии / Под ред. В. В. Дубчинского. Харьков, 1998.